

ԳՈՏՈՒՄ

ԱՐՏԱՇԱՏԸ ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁԻ ՆԱԽՈՐԷԻՆ ԵՒ ՅԵՏՈՅ

Արտաշատը հիմնադրուել է մ.թ.ա. 188/8թթ. Արտաշէս 1-ի կողմից, որպէս վերամիաւորուած Հայաստանի մայրաքաղաք, Արաքս եւ Մեծամոր գետերի միախառնման տեղում, Խոր վերապի 12 մեծ եւ փոքր բլուրների վրայ նրանցից հարաւ եւ հարաւ-արեւելք ընկած հարթավայրում: Գտնուելով միջազգային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, այն բուռն վերելք ապրեց եւ շուտով դարձաւ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային խոշոր կենտրոնը, հեղինակական աշխարհի մեծ ու նշանաւոր քաղաքներից մէկը:

Արտաշատը, իբրեւ մայրաքաղաք, նաեւ կրօնական կենտրոն էր: Դա այդպէս էր եւ՝ նախաքրիստոնէական շրջանում, եւ՝ քրիստոնէութեան տարածումից յետոյ ինչպէս Հայաստանում (Վան, Արմաւիր, Երուանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դուին եւ այլն), այնպէս էլ միւս երկրներում (Հռոմ, Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս, եւ այլն): Մայրաքաղաքների միջոցով էր իրականացում պաշտօնական կրօնական քաղաքականութիւնը: Այն՝ պետութեան գոյութեան եւ կայունութեան գրաւականն էր:

Ըստ Մովսէս Խորենացու (II, 49), Արտաշէսը Արտաշատում մեհեան կառուցեց (VI, բլուր) եւ Բագարանից փոխադրեց Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի արձանը եւ բոլոր հայրենական կուռքերին, իսկ Արեգ-Միհր-Ապոլլոն-Հելիոսի արձանը կանգնեցրեց քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին (Արաքսի աջ ափին), իբրեւ Հերմես: Տրդատ I-ի օրոք Տիրը համադրուեց Ապոլլոն-Հերմեսի հետ եւ այնտեղ կանգնեցուեց նաեւ Տիրի արձանը:

Մ. թ. առաջին դարերում Միջերկրականի արեւելեան շրջաններում, Փոքր Ասիայում պաշտամունքային ուժեղ պայքար էր տեղի ունենում, որի արդիւնքն առաջին հերթին լինում էր մի շարք աստուածների յատկանիշների համադրութիւնը մէկի մէջ: Որոշ աստուածների վերագրում էին նոր ֆունկցիաներ, որոնք համընդհանուր դառնալու հակում էին ցուցաբերում: Դրանք բոլորը մեռնող եւ յառնող աստուածներն էին եւ նրանց հետ կապուած աստուածամայրերը (1) (Կիբելա-Ատտիս, Իշտար-Թամուզ, Իզիդա-Օզիրիս, Աֆրոդիտե-Ադոնիս եւ այլն): Դա կապուած էր բնութեան զարթոնքի, նրա ցիկլայնութեան հաւատալիքներին հետ: Սինկրետիզմը հեթանոսական կրօնի զարգացման տրամաբանական վախճանն էր: Հռոմէական կայսրութեան կրօնափոխութեայական միտքը՝ ստոյիկները: Պլուտարխոս, ճեղքատոնականները, աւելի ու աւելի յաճախ էին դիմում միաստուածութեան գաղափարին (2):

Քրիստոնէական գաղափարները նոր չէին Արեւելքում: Աստծոյ Որդու աշխարհ գալու եւ իր տանջանքներով աշխարհը եւ մարդկանց մեղքերը քանդելու եւ փրկելու ուսմունքը բնորոշ էր հին արեւելեան շատ կրօնների: Այդպիսին էին վերոյիշեալ մեռնող եւ յառնող աստուածների կրօնները: Քրիստոնէութիւնը ձեւաւորուեց արեւելեան այդ միջավայրում եւ դրանց ազդեցութեան տակ: Մեռնող եւ յառնող աստուածների դէմ մղած անհաշտ պայքարի ընթացքում քրիստոնէութիւնը նրանցից շատ բան վերցրեց, որն էլ նպաստեց նրա յաղթանակին: Մեռնող եւ յառնող աստուածների տառապանքներն ու տանջանքները շատ մարդկային էին:

Նրանք մեռնում էին, որպես զի նորից յարութիւն առնէին, պայծառ, երջանիկ կեանքի համար:

Քրիստոնէութիւնը, սակայն, ոչ մի կրօնի դէմ այդպիսի յամառ ու ծանր պայքար չի մղել, ինչպէս Միհրի: Միհրը կապուած էր լոյսի, երկնքի, արեւի հետ, ուստի ամէն ինչի ստեղծողն ու արարիչն էր: Նրա պաշտամունքը տարածուած էր Միջին Ասիայից, Հիւսիսային Հնդկաստանից մինչեւ Ատլանտեան Ովկիանոս: Հռոմէացիները Միհրին ծանօթացան Կիլիկեան ծովահէնների դէմ Պոմպէոսի մղած պատերազմների ժամանակ:

Միհրն Արեւմուտքում յայտնւում է, սակայն հռոմէացիների Հայաստան կատարած արշաւանքներից յետոյ (3): Տրդատը 65թ. Հռոմում ներդնին դիմում է. «Եկել եմ ես դէպի քեզ, իմ աստծուն, երկրպագելու քեզ, ինչպէս Միթրային...» (4): Նա ներդնին մասնակից է դարձնում միհրական հաղորդութեանը, քրմերի գաղտնի ճաշին (խորհրդաւոր ընթրիք): Միհրի պաշտամունքն Արեւմուտքում տարածուեց յատկապէս, երբ Վեսպասիանոսի (70-79թթ.) ժամանակ փոքրասիական, արեւելեան (Կապադովկիա, Կոմագիենե, Պոնտոս եւ այլն) պրովինցիաներից, որտեղ միթրաիզմը շատ տարածուած էր, սկսեցին հաւաքագրել լեգիոներներ (5):

Հայաստանում համընդհանուր դառնալու հակում էին ցուցաբերում Անահիտն ու Միհրը: Անահիտը Հայաստան աշխարհի եւ Արտաշատ մայրաքաղաքի, իսկ Միհրը՝ Երուանդունիների, Արտաշէսեանների եւ Արշակունիների հովանաւորն էր: Հայկական հեթանոսական պանթէոնում, որը գլխաւորում էր Արամազդը, քացառիկ տեղ էր գրաւում Անահիտը: Նրա պաշտամունքը տարածուած էր Առաջաւոր

Ասիայում, Միջին Ասիայում, Իրաքում, Փոքր Ասիայում: Սակայն ոչ մի տեղ նրան այդքան ունակութիւններ չվերագրուեց եւ այնքան ժողովրդականութիւն չվայելեց, ինչպէս Հայաստանում: Անահիտի պաշտամունքի առջեւ նսեմանում էր անգամ Արամազդը:

Անահիտի մի շարք բարեմասնութիւններից ընդգծուել է յատկապէս մեծ աստուածամօր, մեծ մօր, մեծ տիկնոջ յատկանիշը՝ պատկերելով նրան մանկան հետ միասին: Դրա մէջ ամփոփուել ու շեշտուել են նրա պտղաբերութեան, ամենայն հայոց աշխարհի հովանաւորի ու պահապանի, արգասաւորութեան յատկանիշները. «... մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց. որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ» (6):

Միհրի պաշտամունքը խոր արմատներ է բողել հայ իրականութեան մէջ (7): Այդ եւ վկայում տարբեր վայրերում կառուցուած տաճարներն ու սրբավայրերը: Միհրի պաշտամունքն ու առասպելն արտացոլուել է նաեւ հայկական ժողովրդական էպոսի մէջ, ուր Միհրը միհրն է (8): էպոսում լոյսի՝ Միհր-Միհրի կոչւել է խաւարի, վիշապների ու դեւերի դէմ, աշխարհի փրկութեան եւ արդարութեան համար: Առիւծ Միհրը Առիւծ արեւն է: Միհրը նոյնպէս ժայռածին Միհրի նման փակւում է վիթխարի քարածայրի, Ագռաւի քարի մէջ (9):

Ուրարտացիների գլխաւոր աստուած Խալդեն եւս, Միհրի, Արայի, Արեգի նման, մեռնող եւ յառնող աստուած էր: Ուստի, Վանի ժայռի «Խալդեի դուռը», որտեղից դուրս էր գալիս Խալդեն, յետուրարտական

շրջանում դարձաւ «Միերի դուռ» եւ ժայռի դռնից այժմ դուրս էր գալիս Միերը եւ այլն:

Միերի հետ եւ կապւում Տիգրան III-ի դրամների Բ երեսի ոտքը քարձրացրած ձին, Տիգրան IV-ի եւ էրատոյի դրամների վրայ պատկերուած ձիերը, կնիքների եւ կնիքադրոշմների ձիւ մէջքին եւ գլխին կանգնած թռչուններով պատկերները, Արտաշատից յայտնաբերուած, տարբեր յօրինուածքներով պատկերուած Անահիտի եւ Միերի կաւ եւ բրոնզէ արձանիկները, որոնք, ամենայն հաւանականութեամբ, նրանց պաշտամունքային պաշտօնական կերպարների, մոնումենտալ քանդակների ազատ ընդօրինակութիւններն են:

Ըստ աւանդութեան, I դ. երկրորդ քառորդին Յիսուսի աշակերտներ՝ առաջին առաքելներ Սուրբ Բարթողիմէոսը եւ Սուրբ Թադէոսը Հայաստան գալով հանդիպում են Արտաշատի բլուրներից մէկի վրայ, որն իբրեւ սրբատեղի կոչւում է Օթեաց Խաչ: Ըստ պատմական աւանդութեան, այս առաքելների հետ է կապւում Հայոց եկեղեցու մի շարք նուիրական սրբութիւնների Հայաստան բերելը (10):

Քրիստոնէութիւնը III դարում լայնօրէն տարածուած էր Եդեսիայում եւ Հռոմէական կայսրութեան արեւելեան մարզերում, Փոքր Հայքում, Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, ըստ որում՝ սոցիալական տարբեր խաւերի մէջ: Այն բացայայտ կամ գաղտնի ձեւով տարածուած էր Փոքր Հայքի զինուորականութեան (Նիկոպոլսի հայկական լիգիոնների) շրջանում, քաղաքային քնակչութեան մէջ (11) եւ այլն: Եւ, ինչպէս ճիշտ կերպով ենթադրում է, եթէ հռոմէական կայսրերի հալածանքները չլինէին, քրիստոնէութիւնը այնտեղ կարող էր պաշտօնական կրօն դառնալ նոյնիսկ

III դ. երկրորդ կէսին (12):

Միաստուածութեան գաղափարը տարածուած էր նաեւ Փոքր Հայքում: Դրա կրողներից էր Ս. Եւստրատիոսը՝ արավրակացի Տէր Յուսիկը (13): Մեծ Հայքի ժողովուրդը դժուար թէ անտեղեակ լինէր Փոքր Հայքում կատարուող իրադարձութիւններին: Բնականաբար այդ երկրները, եւ յատկապէս Փոքր Հայքը, մշտական կապի մէջ էին Մեծ Հայքի հետ: Անկասկած այնտեղից առաքելներ են եկել Մեծ Հայք քարոզելու: Ուստի III դ. կէսերին քրիստոնէութիւնը Մեծ Հայքում նոյնպէս նշանակալից յաջողութիւնների էր հասել: Դրան նպաստում էր նաեւ Սասանեան Պարսկաստանի քաղաքականութիւնը: 261-293թթ. նրանք փորձում են Հայաստանում գրադաշտականութիւն տարածել: Արտաշատում փշրում են աստուածների եւ նախնիների արձանները: Այնտեղ՝ Բագաւանում (14) եւ միւս սրբավայրերում, ատրուշաններ են կառուցում: Այսինքն, Հայաստանում անուղղելի հարուած է հասցւում սինկրետիկ հեթանոսական կրօնին:

Տրդատը 287-293թթ. Հայաստանի հռոմէական հատուածի թագաւորն էր, որի կենտրոնը Երեզայի մօտ գտնուող Չրմես աւանն էր: Նա ծանօթ էր այնտեղ տարածուած, քայց դեռ չնանաչուած քրիստոնէական կրօնին: Ներսէսը 293թ. ստանում է Իրանի թագը եւ Տրդատին թողնում նաեւ Հայաստանի պարսկական մասի գահը: Մայրաքաղաքը տեղափոխւում է Վաղարշապատ: 293թ. Մծքնի 40-ամեայ հաշտութեան պայմանագրից յետոյ Տրդատ III-ին անհրաժեշտ էր արագօրէն վերականգնել երկրի տնտեսական ու ռազմական հզօրութիւնը եւ ամրապնդել կենտրոնական իշխանութիւնը՝ հարեւանների ակտիվացող ագրեսիվ քաղաքականութեանը դիմակայելու

համար: Ուստի պէտք էր Հայաստանը միաւորել նաեւ կրօնով: Նա մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեց, այդ թուում՝ նաեւ կրօնական:

Զարգացող ֆեոդալիզմի պայմաններում հեթանոսական կրօնն այլեւս ի վիճակի չէր միաւորող դեր կատարել: Կրօնագաղափարախօսական ուսմունքներից դա կարող էր լինել միայն օրեցօր ուժեղացող, լայն տարածում ստացած քրիստոնէութիւնը, որի յաղթանակը դարձի նախօրէին արդէն ապահովուած էր: «Քրիստոնէութիւնը համամարդկային կրօն, հոգեւոր արժեհամակարգ էր, ինչն էլ ընդունելի էր դարձնում ամենատարբեր սոցիալական խւերի եւ ժողովուրդների համար» (15):

Որ քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ էլ մի որոշ ժամանակ մեծ են եղել հեթանոսական սովորութիւններն ու հաւատալիքները, վկայում են նաեւ հնագիտական պեղումների արդիւնքները: Արտաշատում եւ Վաղարշապատում յայտնաբերուած IV-V դդ. կողքի պառկած, ծնկները ծալած անիւններով թաղումները թէեւ պակասում են, սակայն տարածում են ստանում մէջքի վրայ պառկած դիրքով թաղումները, որոնց ուղղութիւնը միշտ չէ, որ արեւմուտք-արեւելք է: Դեռեւս հանդիպում են ուղեկցող նիւթեր: Արտաշատում են նոյնիսկ, այլ իրերի հետ միասին յայտնաբերուել է Անահիտին պատկերող ոսկրէ արձանիկ:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ Արտաշատում եւ Վաղարշապատում, որոնք անմիջականօրէն աղբրւում են քրիստոնէութեան ընդունման հետ, քրիստոնէական եւ հեթանոսական թաղումները կատարուել են նոյն դամբանադաշտում: Անհնարին էր, սակայն, ժողովրդի վերադարձը դէպի հետ: Քրիստոնէութիւնը հեթանոսական

կրօնների նկատմամբ ուներ մի շարք առաւելութիւններ, եւ Գրիգոր Լուսաւորչին յաջողուեց, աստուածապաշտութեան խօսքը սերմանելով՝ բոլորին տիրոջ նանապարհի վրայ կանգնեցնել (16):

Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելուց յետոյ, Մարիամ Աստուածածինն ընդունեց Անահիտին վերագրուող գրեթէ բոլոր յատկանիշները: Անահտական տաճարները վերածուեցին Աստուածածնի տաճարների, Անահտական տօները՝ Աստուածածնի տօների, եւ այլն: Մարիամ Աստուածածինն ու Քրիստոսը սկսեցին պատկերուել նոյն ձեւով, ինչպէս Արտաշատից յայտնաբերուած Անահիտի՝ մօր ու մանկան կաւէ արձանիկները: Այսինքն, Անահիտի՝ իբրեւ կանացի բոլոր առաքինութիւնների մօր պատկերագրութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր ու յարմար էր նոր կրօնի Տիրամօր կերպարին:

Միհրը արդարութեան, կարգ ու կանոնի երաշխաւորն էր, ծագող արեւի եւ փրկարար լոյսի աստուածը եւ այլն: Քրիստոսն այդ բոլոր յատկանիշներով փոխարինեց Միհրին: Հայկական քրիստոնէական շարականները՝ արեգակի, արդարութեան եւ լոյսի փառաբանման վերաբերեալ, կապուած են Միհրի հետ եւ արտացոլում են նրա պաշտամունքը Հայաստանում: Յիշենք, օրինակ, Ներսէս Շնորհալու (17) (1098-1173) «Առաւօտ լուսոյ»:

Միհրը եւս միջնորդ էր աստծոյ եւ մարդկանց միջեւ ու պայքարում էր չարի դէմ: Նոյնն էր Միհրական, Ատտիսի, քրիստոնէական հացով եւ գինիով հաղորդուելը (Իրմերի սրբազան ճաշն ու Քրիստոսի խորհրդաւոր ընթրիքը), որտեղ արտասանուում էր հաստատուած աղօթքի բանաձեւը եւ այն ուղեկցւում էր երգերով, մկրտութիւնը, աստծու յարութեան ծէսը՝

արիւնով ցողուելը (իրենց, աստուածների կուռները, հողը) եւ այլն:

Միհրի ծննդեան օրը, Դեկտեմբերի 25ին Քրիստոսի ծննդեան օրն արեւմտեան եկեղեցում, Հռոմի Պապը կրում է նոյն խոյրը, ինչ որ Աստիսի գլխաւոր բուրմը (արխիգալլը): Եկեղեցական գործիչ ու մատենագիր Ավգուստինոս Երանելին (IV-V դդ.) յիշատակում է Աստիսի բրմի խօսքերը, թէ «փռիւզիական գլխարկով աստուածը (այն է՝ Աստիսը) նոյնպէս քրիստոնեայ է» (18):

Քաղաքական իշխանութեան թուլացման պայմաններում եկեղեցին սկսել էր մեծ դեր խաղալ Հայաստանի գաղափարաֆաղաքական, հոգեւոր ու մշակութային կեանքում: Երկրորդ խնդիրը՝ եկեղեցու ազգային բնոյթը կարող էր ապահովել ժամասացութիւնը ազգային լեզուով կատարելը: Այդ գիտակցութեամբ էլ Կաթողիկոս Սահակ Պարթեւի ջանքերով, Վռամշապուհ թագաւորի օգնութեամբ այդ կարեւոր խնդիրը, Աստծոյ շնորհով, յաջողութեամբ իրագործեց Մեսրոպ Մաշտոցը, ում ստեղծած հայերէն Այբուբէնը (405 թ.) քրիստոնէութեան ամենամեծ պարգեւն էր հայ ժողովրդին:

Մեսրոպ Մաշտոցը գրերի գիւտից յետոյ վերադարձաւ Հայաստան եւ մօտեցաւ Արտաշատ մայրաքաղաքին, Վռամշապուհ թագաւորը, նախարարների հետ միասին, դիմաւորեց նրան Արաքսի ափին, Տափերական կամրջի մօտ, ինչպէս Տիրանն իր ժամանակին դիմաւորել էր Յուսիկ Կաթողիկոսին, որից յետոյ ուրախութեան ձայներով, հոգեւոր երգերով եւ օրհնութիւններով վերադարձան մայրաքաղաք եւ մեծ տօնախմբութիւն կազմակերպեցին (19): Ծաւալուեց հսկայական թարգմանչական աշխատանք: Թարգմանուեց Աստուածաշունչը եւ այլ աստուածաբանական ու

փիլիսոփայական գրականութիւն (20): Ծիսակատարութիւնները սկսեցին կատարուել հայերէն:

Գրերի գիւտը խթանեց քրիստոնէութեան տարածմանն ու վերջնական յաղթանակին: Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման վերաբերեալ առաջին գրաւոր շարադրանքը պատկանում է Ագաթանգեղոսին, ում պատմութիւնում Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ Քրիստոսի, այսինքն մեռնող (տանջուող) եւ յառնող աստուծոյ հերոսի յատկանիշներ ունի (21):

«Զի եւ ձեր իսկ արկեալ գիս ի խոր վիրապն, յանհնարին տեղին մահուան, եւ ելեալ անտի ողջանդամ կամօքն Աստուծոյ»: «Վասնզի գիս ապրեցոյց ի մահուանէ, որ յաչս ձեր մեռեալ համարեալ էի, որպէս եւ դուք իսկ ձեզէն վկայէք ինձ. եւ դուք գի մեռեալ էիք ի մեղս ձեր՝ ահաւորիկ մեռեալիդ ի ձեռն մեռելոյս կենդանանայք» (22):

Գրիգոր-Գրիգորիոս յունարէն նշանակում է արթուն, այսինքն արթնացող, յարութիւն առնող (23): Քանի որ Ս. Գրիգորն անարգել էր Անահիտ աստուածուհուն (կրօնական անցագործ էր), ուստի նրան ուղարկում են Արտաշատ մայրաքաղաք, Անահիտի տաճարի տարածքում գտնուող ժայռի մէջ եղած հորը (քանդը) գցելու, սոսկալի «Խոր Վիրապ» (24) (=մահը), որտեղ նրան շրջապատում են օձերը եւ կարիւնները:

Երկրում սկսւում են դժբախտութիւններն ու հիւանդութիւնները: Նրա հակառակորդ Տրդատ արքան ստանում է խոզի (Վարազի) կերպարանք: Արքայաժողովը խոսրովի դուխտը եւ Գրիգորին հաց տուող պառաւ կինը փրկում են Գրիգորին: Վերջինս բուժում է արքային, դժբախտութիւններն աւարտւում են: Հենց խոր Վիրապի

ժայռափոսից պիտի դուրս գար Գրիգորը, ինչպէս Միհրը, եւ քրիստոնէութեան տարածման միջոցով լուսաւորէր աշխարհը, որը խորհրդանշելու էր նոր կրօնի յաղթանակը հեթանոսութեան նկատմամբ:

Ըստ Ագաթանգեղոսի (25), Գրիգոր Լուսաւորիչն Արտաշատում եւ աւերուած միւս տաճարների տեղում խաչեր է կանգնեցում, որին պէտք է պաշտէին կուռքերի փոխարէն (26) եւ այդ վայրերում կառուցէին եկեղեցիներ:

IV դարում Արտաշատը դեռեւս մնում էր իբրեւ պաշտօնական մայրաքաղաք եւ կրօնական կենտրոն: Այդ մասին վկայում է Փաւստոսը (27)՝ ընելով, որ Տիրան թագաւորը «...ընդ առաջ ելանէր նմա ի դաշտն յայն կոյս գետոյն Տափերն կամրջի, ամենայն քանակօքն քազմութեամբք: Ապա ողջոյն տուեալք գցանկալի ողջոյնն միմեանց, անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային եւ նստուցանէին գցանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոռ հայրապետական:

Այս կարծիքին են նաեւ Գեղեցրը (28) եւ Լինչը (29): Դա հաստատում է նաեւ Ագաթանգեղոսի վերոյիշեալ վկայութիւնը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից Արտաշատում, խոր Վիրապում, Անահիտի տաճարի տեղում խաչ կանգնելու եւ եկեղեցի կառուցելու մասին: Շապուհ II-ը 368թ. երբ Հայաստանի միւս քաղաքների թուում աւերում է նաեւ Արտաշատը, քանդում է խոր Վիրապի (II-բլուր) եկեղեցին եւ այնտեղ կառուցում ատրուշան: Վերջինս, ըստ Փաւստոսի, աւերում է սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնեանը (30): Դրանից յետոյ Արտաշատն աստիճանաբար լիւում է: Կեանքը շարունակում է VI բլրի վրայ (կրօնական կենտրոն) եւ նրանից հարաւ եւ արեւելք ընկած հարթավայրում:

Վերականգնում են VI բլրի պարիսպները, որոնք թեւ մտնում էին քաղաքի պաշտպանական ընդհանուր համակարգի մէջ, սակայն միւս բլուրների նման իրենցից ներկայացնում էին առանձին ամրոց (31): Այդ են վկայում նաեւ 1999թ. VI բլրի վրայ կատարուած պեղումների արդիւնքները:

Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Ներսէս I կաթողիկոսը զօրքի հետ միասին 369թ. մտան Հայաստանի անկախութեան եւ հզօրութեան խորհրդանշիչ Արտաշատ մայրաքաղաք եւ Պապին հռչակեցին Մեծ Հայքի թագաւոր (32):

Յայտնի է, որ պաշտամունքային վայրերը չեն փոխուում: Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելուց յետոյ, համաձայն Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսաւորիչն ու Տրդատը զօրքերի հետ միասին, առաջինն ուղեւորում են Արտաշատ՝ աւերելու Անահիտի եւ Ապոլլոն-Տիրի տաճարը (33): Եկեղեցիները կառուցուեցին առաջին հերթին թագաւորական պաշտամունքի ուր տաճարների տեղերում, առաջիններից մէկը՝ Արտաշատում (34):

Ինչո՞վ փոխարինուեցին Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից կոտրատուած հեթանոսական աստուածների փայտէ, քարէ, պղնձէ, արծաթէ եւ ոսկէ նարտար ձեռքերով կերտուած արձանները (35): Ենթադրում է, որ Քրիստոսի խաչուած պատկերը կրող խաչն անհասկանալի կը լինէր նորադարձ հաւատացեալներին (36), իբրեւ փաստ վկայակոչում է վաղ միջնադարեան (VI-VII դդ.) բարձրաքանդակներում խաչելութեան տեսարանի քացակայութիւնը: Նշում է, որ այն փոխարինուել է «Արրահամի գոհաբերութեան տեսարանով, Քրիստոսի դիմապատկերը կրող խաչով կամ էլ խաչաւոր լուսապսակ

ունեցող դիմապատկերով» (37): Քրիստոսի խաչի նշանը նոյնպէս չի ընդունուել, ժողովուրդն ասել է, որ «տաշած փայտ է, ոչ նարտար ձեռքի գործ» (38), թէ այդպիսի փայտով անտառը լիքն է:

Մինչդեռ ինչպէս վերը նշեցինք, հեթանոս մեռնող եւ յառնող աստուածների տառապանքներն ու տանջանքները վաղուց էին յայտնի մարդկանց, եւ ըստ այդ ընկալման նրանց համար Քրիստոսը նման մի աստուած էր, որը մոռացութեան էր մատնելու մեռնող եւ յառնող հեթանոս աստուածներին: Այս առումով մի հետաքրքիր վկայութիւն ունի Բուզանդը. «Սա երթեալ կատարէր անդ, ըստ հանապազ սովորութեանն, զՏեառնն զխաչական զփրկութեանն զպատարագն գոհութեան, զհաղորդութիւն չարչարանաց յիշատակի, զկենդանարարն եւ զազատիչն զմարմինն եւ զարիւն Աստուածորդոյն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետն Հայոց, հանդերձ թագաւորօքն եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ քազմութեամբք պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կռոցն, եւ ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան, եւ եղեն տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանաւանդ յայն ի գլխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել անդ մի ամի եւթն անգամ, որք զնոյն ունէին սովորութիւն առաւել եւս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու: Սոյնպէս եւ յառաքելարանս տեառնաշակերտացն, սոյնպէս եւ ի վկայարանս մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք, զօր տօնին յիշատակի նոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցնծային» (39):

Ուշագրաւ են նաեւ Ագաթանգեղոսի վկայութիւնները. «որ վասն զի սիրեցին մարդիկ պաշտել զպատկերս մարդադէմս փայտագործս նարտարագործս հիւսանց՝ եղեւ ինքն պատկեր մարդկան, զի պատկերագործսն եւ զպատկերասէրսն եւ զպատկերապաշտսն յիւր պատկեր աստուածութեանն հնազանդեցուցէ» (40):

Այսպիսով, ըստ Բուզանդի, թագաւորը, Հայոց եպիսկոպոսապետը, մեծամեծների, նախարարների եւ ժողովրդի հետ միասին, այցելում էին արքունական պաշտամունքի հեթանոսական գլխաւոր վայրերը (տաճարները), որտեղ կանգնեցուած են եղել հեթանոսական աստուածների կուռքերը, եւ կատարում են այժմ արդէն Քրիստոսին նուիրուած այն նոյն ծէսերը, որոնք բնորոշ էին մեռնող եւ յառնող աստուածներին: Այսինքն պաշտամունքային վայրերը չեն փոխուել, փոխուել են պաշտուող անունները:

Համաձայն Ագաթանգեղոսի, խաչերը խորհրդանշել են մարդկութեան համար Քրիստոսի եւ նահատակների չարչարանքները: Խաչը նոյնացուել է Քրիստոսի հետ, դարձել նրա խորհրդանիշը, խաչը ներկայացուել է որպէս փրկիչ: Խաչը ձեռք բերեց կենաց ծառի յատկանիշներ: Այն հարստացուեց բուսական, ազգային զարդերով (41): Տաճարներում գոհասեղանները փոխարինուել են խաչերով, որոնց արդէն կուռքերի փոխարէն պէտք է պաշտէին:

Այսինքն, ինչպէս հեթանոսական տաճարներում, աստուածների արձանները կանգնեցուում էին ամենատեսանելի ու մատչելի տեղերում, որպէս զի հաւատացեալը կարողանար հեշտութեամբ մօտենալ, երկրպագել ու աղօթել, նոյն սկզբունքով եկեղեցիներում կանգնեցուել են խաչերը: Գրիգոր Լուսաւորիչը, օրինակ, էջմիածնի տաճարի կենտրոնում

կանգնեցրեց խաչը «... ի տեղին ցուցեալ հրեղէն սեանն ոսկիակալ խարսխին, եւ անդէն բարձր քաղաքորմով փակեալ գտեղին ի պատիւ, եւ դրամբք եւ դոնափակօք ամրացուցեալ, եւ կանգնեալ եւ անդ զնշան փրկական խաչին. զի առ հասարակ հասեալ ամենայն ոք յայն տեղի՝ ամենագօր Արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծունր կրկնեսցեն» (42): Կամ Մցխեթայի Զվարիի եկեղեցու կենտրոնում բարձրացող խաչը, որը վրացական քրիստոնեական եկեղեցու ամենամեծ սրբութիւնն (43) էր:

V դարը շրջադարձային եղաւ Հայոց եկեղեցու եւ ժողովրդի կեանքում: Դարասկիզբին ստեղծուեց հայոց այրուբներ, ծաւալուեց թարգմանչական եւ ուսումնական լայն գործունէութիւն, Հայոց եկեղեցին անկախացաւ, դարձաւ ազգային, եկեղեցին ստանձնեց երկու մասի բաժանուած երկրի հայութեան միաւորողի, համազգային շահերի արտայայտչի ու պաշտպանի դերը, հաւատի համար մղուող պայքարը նոյնացուեց քաղաքական անկախութեան համար մղուող պայքարի հետ:

Կրօնափոխութեայական միտքը հասունացաւ, մշակեց ու կանոնակարգեց հաւատի խորհրդանշանները, եկեղեցական ողջ արարողակարգը, տաճարների կառուցման սկզբունքները, քրիստոնեայի թաղման ձեւն ու ծէսը, խաչակնքելու կարգը եւ այլն: Ծաղկեց, նոր վերելք ապրեց հեղինակական մշակոյթը, հայերը թարգմանութիւնները կատարում էին յունարէնից, գնում էին սովորելու Փոփր Ասիա, Սիրիա, Ալեքսանդրիա, Յունաստան: Մեսրոպ Մաշտոցն ինքն էլ հեղինակական կրթութիւն ունէր: Փայտաշէն եկեղեցիները քարաշէն դարձան, տաճարները վերակառուցուեցին, Հայաստանում կառուցուեցին հրաշակերտ նոր եկեղեցիներ ու կոթողներ, ուստի V դարն

իրաւամբ անուանուեց «Ոսկեդար»:

V դ. կէսերին, յատկապէս Յագկերտ II-ի օրոք (439-457թթ.) կրկին սաստկացան քաղաքական եւ կրօնական ճնշումները Հայաստանի վրայ, ժողովրդի հալածանքները: Պարսիկները գրաւել էին Հայաստանը, Արտաշատում նորից ատրուշան է կառուցուում: Ապստամբած ժողովուրդն աւերում է պարսիկների գրաւած բերդերն ու աւանները, նախ մեծ Արտաշատը՝ իր աւաններով, հրկիզում է «կրակի պաշտամունքի տեղերը», գրաւում եւ ատրուշանների սարք ու կարգը, բերում-դնում եւ եկեղեցում եւ սուրբ քահանաների միջոցով նուիրում ի ծառայութիւն տէրունական սեղանի:

Արտաշատում եւ միւս վայրերում ատրուշանների տեղում կանգնեցնում էին նորից «Քրիստոսի փրկական խաչը» (44): Դրանից յետոյ Արտաշատն աւերում է Վասակը: Յագկերտ II-ին պատասխան գործերին ընդառաջ գնալու համար (դէպի Աւարայր), հայկական գործերը հաւաքուում եւ «թագաւորանիստ վայր Արտաշատում» (45):

Ըստ Վարդան Արեւելցու, Վահան Մամիկոնեանը մարգպան դառնալուց (485թ.) յետոյ կառուցել է Շապուհ II-ի կողմից 360ական բուականներին աւերուած Արտաշատի եկեղեցիները (46): Դրանք, ըստ երեւոյթին, կրկին աւերուել էին 532-572թթ. ընթացքում, երբ Հայաստանին տիրելու համար մղուող պարսկաբիւզանդական մրցակցութեան պայմաններում երկիրը ոտնատակ էր արւում եւ մէկի, եւ միւսի գործերի կողմից: Ըստ որում, երկու երկրներն էլ կրօնական անհանդուրժողականութիւն էին ցուցաբերում հայերի նկատմամբ:

Աստղիկի վկայութիւնից երեւում է, որ պարսիկները Դուինում, հաւանաբար նաեւ Արտաշատում (խոր Վիրապում) եւ այլ վայրերում ատրուշաններ եւ

կառուցել: Այս ֆաղափականութիւնն էլ պատճառ է դառնում, որ հայերը 572թ. կրկին ոտքի կանգնեն պարսիկների դէմ Վարդան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ (47): 577թ. Բիւզանդիային յաղթելուց յետոյ պարսիկները նորից գրաւում են Հայաստանը, բայց խոստանում են այլեւս ատրուշաններ չկառուցել: Արտաշատը VII դ. կաթողիկոսարանի դաստակերտներից մէկն էր (48):

Ասողիկը (49) հաղորդում է, որ Ներսէս III Շինարար Կաթողիկոսը (641-661թթ.) Խոր Վիրապում եկեղեցի է կառուցել, որը տեսել (985թ.) եւ նկարագրել է արար մատենագիր Ալ-Մուկադասին: Ըստ նրա՝ դա եղել է «... սպիտակ տաշուած ֆարբից շինած, ութ սիւների վրայ (նստած) գմբեթածել գլխարկի նմանուող մի եկեղեցի, որի մէջ գտնուում է Մարիամ կոյսի նկարը... ո՛ր դռնից էլ (ներս) մտնես (եկեղեցի), դու կը տեսնես Մարիամ կոյսի պատկերը» (50):

Այս վկայութեան համաձայն, եկեղեցին կառուցուած է եղել սպիտակ ֆարից, այսինքն՝ կրաֆարից, որը անտիկ դարաշրջանին բնորոշ շինաձևն է (Արտաշատ, Գառնի, Դուին, Բենիամին, Հոդմիկ, Զեռնակի Թեփէ, Սիսիանի իշխանական դամբարան եւ այլն): Կրաֆարը լայնօրէն օգտագործուել է Արտաշատի պարիսպների, պալատական, տաճարական, կոմունալ եւ այլ հասարակական շինութիւնների կառուցման համար: Շատ հնարաւոր է, որ եկեղեցու կառուցման ժամանակ օգտագործուել են Արտաշատի աւերուած շինութիւնների մշակուած ֆարբը: Տուֆի հետ միասին, կրաֆար է շարուել նաեւ XVII դ. վերակառուցուած Խոր Վիրապի եկեղեցու պատերի մէջ:

Ս. Խ. Մնացականեանը գտնում է, որ Ալ-Մուկադասու նկարագրած եկեղեցին

«ութ սիւների վրայ բարձրացող կենտրոնագմբէթ կառուցուած է, որի արեւելեան արսիդում եղել է Աստուածածնի... խնանկարը, որ այն ունեցել է ռազմանիստ միասնական ծաւալներ (51): Նա, Ալ-Մուկադասու նկարագրութեան հիման վրայ, կատարել է Խոր Վիրապի եկեղեցու վերակազմութիւնը, եւ նշում է, որ այն նախորդել է Զուարթնոցի տաճարին (52):

Խոր Վիրապի Ներսէսաշէն եկեղեցու մասին յիշատակում են նաեւ, Յովհաննէս Դրասխանակերտցին (կթդ. 898-929թթ.)՝ «շինէ տաճար սրբութեան եւ ի վերայ Վիրապի սրբոյն Գրիգորի... (53), եւ Կիրակոս Գանձակեցին (մահացել է 1271թ.): Վերջինս նշում է նաեւ, որ տաճարն աւերել են տանիկները. «շինեաց եւ Վիրապն՝ զտեղիս Սրբոյն Գրիգորի. շինեաց եւ զսուրբն Գրիգոր, զգարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աւերեցաւ ի տանկաց» (54):

920-ական թուականներին Խոր Վիրապը դառնում է պատերազմի թատերաբեմ, որտեղ Աբաս թագաւորը եւ Վասպուրականի Գագիկ Արծրունին փայլուն յաղթանակ տարան արաբների (55) դէմ: Բիւզանդական բանակը 1074թ. յաղթեց Դուինի ամիրա Աբու-ալ-Ասվարին եւ գրաւեց Սուրմառիի, Ամբերդի, Խոր Վիրապի ամրոցները (56): Նշանակում է՝ Խոր Վիրապի պարսպները դեռեւս կանգուն են եղել:

Կիրակոս Գանձակեցու վերոյիշեալ վկայութեան համաձայն, Խոր Վիրապի եկեղեցին եւ պարիսպներն աւերուել են տանիկների կողմից: Դա կարող էր տեղի ունենալ 1050-ական թուականներից մինչեւ XII դ. վերջն ընկած ժամանակահատուածում, որովհետեւ XII դարի վերջին եւ XIII դարի սկզբին հայ-վրացական միացեալ զօրքերը Հայաստանն ազատագրեցին թուրք-սելջուկներից, որից

յետոյ այն անցաւ Իվանէ Զաֆարեանի իշխանութեան տակ:

Վերջինիս հրամանով Արարատեան նահանգի առաջնորդ տէր Դաւիթի (57), որի օրոք բեմի կենտրոնը նշանաւոր սրբավայր Խոր Վիրապն էր, Իվանէի աթաբեկութեան տարիներին (1212-1227թթ.) Խոր Վիրապում կառուցում է Կաթողիկէ եկեղեցին եւ վանական համալիրի պարիսպները. «Ըստ հրամանի Ա(ստծոյ) Ժամանակի Աթապակ Իվանէի ես մեղապարտս Դաւիթ, առաջնորդ Արարատեան նահանգի, շինեցի զսուրբ Կաթողիկէն ի Վիրապին եւ շրջանակի պարսպեցի...» (58):

Խոր Վիրապի ամենավառ շրջանը կապուած է ուսուցչապետ Վարդան Արեւելցու (մահացել է 1271թ.) գործունէութեան հետ, որն այստեղ հիմնում է բարձր տիպի դպրոց՝ Վարդապետարան: Նա Կայենաբերդից Խոր Վիրապ է տեղափոխուում 1257-1258թթ. եւ կրթական աշխատանքի հետ ծաւալում նաեւ մատենագրական բուռն գործունէութիւն (59): Մեծ հայրենասէր, մտածող պատմիչին Գրիգոր Բալուեցին կոչում է «հռչակաւոր իմաստասէր վարդապետն Հայոց Վարդան»: Դպրոցը 1260թ. արդէն մեծ համբաւ էր վայելում եւ համարուում էր «տիեզերահռչակ», որտեղ դասաւանդում էին ոչ միայն աստուածաբանութիւն, այլեւ յունական անտիկ փիլիսոփայութիւն, տրամաբանութիւն, ճարտասանութիւն, քերականութիւն: Խոր Վիրապ սովորելու էին գալիս Հայաստանի եւ Կիլիկիայի տարբեր գաւառներից:

Այստեղ ուսանել են շուրջ 40 աշակերտներ (60), այդ թուում՝ Գլաճորի համալսարանի հիմնադիր, ուսուցչապետ Ներսէս Մշեցին, որը Վարդան Արեւելցու մահից յետոյ փոխարինեց նրան եւ դպրոցը բարձրացրեց նոր աստիճանի, Յովհաննէս Երզնկացին (Պլուզ), Գէորգ

Սկեռացին (Լամբրոնացի), Գրիգոր Բալուեցին, Սարգիսը, Տիրացուն եւ այլոք: Վարդան Արեւելցին 1267թ. այստեղ աւարտել է իր նշանաւոր «Պատմութիւն տիեզերական» կամ «Հաւաքումն պատմութեան» աշխատանքը: Խոր Վիրապում է գրուել նաեւ նրա «Աշխարհացոյց»ը (1268-1270թթ.) եւ Դանիէլի մարգարէութեան «Մեկնութիւն»ը (61): Թէեւ Վարդան Արեւելցու մահից յետոյ Խոր Վիրապի դպրոցի հետագայ գործունէութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ չկան, սակայն մեզ յայտնի է տարբեր ժամանակներում (XIII, XIV, XVI-XVIII դարեր) այնտեղ գրուած 12 ձեռագիր (62):

Հետեւաբար, չնայած ժամանակ առ ժամանակ ծայրաստիճան վատթարացող քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակին, մշակութային կեանքը շարունակուել է, եւ Խոր Վիրապը պահպանել իր խոշոր կրօնական ու մշակութային կենտրոնի դերը: Վարդան Արեւելցուն փոխարինում է նրա եղբայր Գրիգորը: Վերջինս մի արձանագրութիւն է թողել Վանստանում 1283թ. եկեղեցին սալարկելու մասին (63): Ուշագրաւ է, որ 1441թ. Հայոց կաթողիկոս է ընտրուում Խոր Վիրապի վարդապետ Կիրակոս Վիրապեցին: Նա այնտեղ էր տեղափոխուել 1409թ.: Այդ ժողովին մասնակցել է նաեւ Խոր Վիրապի վանահայր Անտոնը (64):

Զաֆարիա Ագուլեցու (1630-1691թթ.) օրագրութեան համաձայն, Գրիգոր Լուսաւորչի նետուած վիրապի հորը լցուած, իսկ դրա վրայի եկեղեցին աւերուած ու անքնակ է եղել: Դաւիթ Վիրապեցի վարդապետի հրամանով Զաֆարիայի եղբայր Շմաւոնը 1669թ. մահրում է հորը, որի մէջ քացւում է երկու գերեզման, որոնց տապանաքարերից մէկի վրայ գրուած է լինում Ներսէս

վարդապետ, միւսինը՝ վարդան վարդապետ: Նշուում է, որ նրանք 10 տարի տարբերութեամբ են մահացել, եւ մարմինները դեռեւս լաւ պահպանուած են: «Ամենեւին մարմինն փտած չէր» (65):

Դժուար թէ դրանք վարդան Արեւելցունը եւ Ներսէս Տարոնացունը լինեն: Հորը XIII դ. 70-ական թուականներին լցուած չէր, եւ սրբացուած հորում դժուար թէ համարձակուէին թաղումներ կատարել: Դա հաւանաբար եղել է աւելի ուշ, երբ հորը լցուած էր եւ եկեղեցին աւերուած:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին ուղղանկիւն, միանաւ, թաղածածկ յօրինուածք ունի (66): Հիւսիսային մուտքի (միակ վերելում թողնուած շինարարական արձանագրութեան համաձայն, աշխատանքներն աւարտուել են 1669թ.: Եկեղեցու օծումը տեղի է ունեցել 1670թ. (67): Վերոյիշեալ անիւնները 1672թ. վերաթաղուում են եկեղեցու արեւմտեան հատուածում, ստորերկրեայ դամբարանում (68):

10 տարի անց, 1679թ. Յունիսի 4ի ուժեղ երկրաշարժի ժամանակ, որի էպիկենտրոնը Գառնիում էր, այլ յուշարձանների թուում աւերում է նաեւ Խոր Վիրապի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, պարիսպները եւ նրան յարող շինութիւնները (69): Դրանց վերականգնմանը նորից ձեռնամուխ է լինում Դաւիթ Վիրապեցին, որը 1695թ. մահանում է եւ չի հասցնում աւարտել շինարարութիւնը: Նա թաղուում է Ս. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային կողմում, որտեղ պատին կայ չափածոյ մի արձանագրութիւն (23 տող), ուր Դաւիթ Վիրապեցու գործունէութիւնը շատ բարձր է գնահատուում: Նրա մահից յետոյ կառոյցները, XVIII դ. սկզբին (70), իր աւարտին է հասցնում նոր վանահայր վարդապետը (71):

Ս. Աստուածածին եկեղեցին դրսից

ուղղանկիւն, ներսից երկու որմնամոյթով գմբեաւոր սրահ է, արեւելեան միակ մուտքի դիմաց կառուցուած զանգակատնով: Արեւելեան պատին, լուսամտից վերել, պատկերուած է Հայոց դարձը ներկայացնող հարթաֆանդակը: Յօրինուածքի աջ կողմում կանգնած է Գրիգոր Լուսաւորիչը, ձախ կողմում գրուած է նրա անունը: Վերջինս մի ֆանի անգամ խոշոր է պատկերուած, ֆան Տրդատը եւ միւս ֆիգուրաները: Դրանով ընդգծուում է կերպարի տարբերութիւնը սովորական մահկանացուներից:

Լուսաւորիչը, Սուրբ Գիրգը ձախ ձեռքին բռնած, աջով օրհնում է եւ դիւահարութիւնից բուժում գետնատարած աղերսող Տրդատ թագաւորին: Ս. Գրիգորի երկու կողմերին մէկական հրեշտակ է պատկերուած: Յօրինուածքի ձախ կողմում երկու ֆիգուրներ են կանգնած, որոնցից մէկը Դաւիթ Վիրապեցին է: Նրանց ոտներից ներքեւ երեք տողանոց արձանագրութիւն է գրուած. «Տր Դաւիթ շինող եւ սպասաւոր Սր Վիրապիս յաղաւթ յիշ»: Հարթաֆանդակի աջ եզրին վերից վար գալարուող օձ է, որը խորհրդանշում է ստորերկրեայ աշխարհը, որտեղ նստուել է Գրիգոր Լուսաւորիչը, եւ օձերի ու կարիճների հարեւանութեամբ, սրբի՝ վիրապում անցկացրած 13-15 տարիները:

Կեանքը Խոր Վիրապում աշխուժանում է նորից Սիմէոն Երեւանցի Կաթողիկոսի օրոք, որը թուարկում է Խոր Վիրապի թեմին հարկատու գիւղերը (72): Յայտնի է Խոր Վիրապում XVIII դ. գրուած մի ֆանի ձեռագիր, որ նշանակում է՝ մշակութային կեանքը շարունակուում էր այնտեղ (73):

Խոր Վիրապի նշանաւոր ուխտատեղին ինչպէս միջին դարերում, այնպէս էլ այսօր չի դադարել դէպի իրեն ձգել աշխարհի տարբեր կողմերից եկող

ուխտաւորներին ու ճանապարհորդներին: XVII-XVIII դդ. Խոր Վիրապ ուխտի են եկել եւ վանքին նուիրատուութիւն կատարել ոչ միայն հայերը, այլեւ շրջակայ բնակավայրերի թուրքերն ու քրդերը (74):

Այսպիսով, քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու նախօրէին եւ դրանից յետոյ Արտաշատ մայրաքաղաքն ապրում էր քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային աշխոյժ կեանքով: Մայրաքաղաքը թէեւ 484թ. Արտաշատից տեղափոխուեց Դուին, սակայն Խոր Վիրապը դարձաւ Արարատեան թմի կենտրոնը, եւ իբրեւ նշանաւոր սրբավայր, եւ ուխտատեղի շարունակում է իր գործունէութիւնը:

Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելը շրջադարձային, դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցաւ ոչ միայն հայ ժողովրդի կեանքում, այլեւ համաշխարհային պատմութեան համար: Քրիստոնէութեան հումանիստական բարձր գաղափարներն առաջինն

ընդունուեց ու խրախուսուեց հայկական թագաւորութեան կողմից: Դրանով իսկ Հայաստանում սկիզբ դրուեց նոր հոգեւոր զարթոնքի: Ճիշտ ընկալուեց գիտութեան ու մշակոյթի դերն ու նշանակութիւնը ազգային ոգու ինքնութեան հաստատման կարեւոր գործում: Եկեղեցիները դարձան նաեւ դպրութեան ու գրչութեան կենտրոններ: Հոգեւոր աննախադէպ վերելքը նպաստեց կրօնի, կրթութեան, արուեստի, գիտութեան, գրականութեան բնագաւառում անանց արժէքների երեւան գալուն: Ստեղծեցին նարտարապետական, պատմագրական, փիլիսոփայական եւ այլ ամմահ ստեղծագործութիւններ, որոնք հարստացրեցին համաքրիստոնէական մշակոյթի գանձարանը: Պետականութեան բացակայութեան պայմաններում ժողովուրդն ապաւինեց եկեղեցուն, որը դարձաւ համազգային շահերի արտայայտողն ու պաշտպանը:

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐԻԱՆ

¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ամահիտ դիցուհու պաշտամունքն ու պատկերագրությունը Հայաստանում և Երա աղերսները հելլենիստական աշխարհի հետ, Պատմա-Բանասիրական Հանդես (ՊԲՀ), 1985, N 1, էջ 132:

² М. Н. Кудрянов. Возникновение христианства, Эпоха, идеи, искания. Москва, 1974, с. 51; Г. А. Кошелев. Фридрих Энгельс и проблемы изучения раннего христианства. Вестник древней истории (ВДИ), 1970, N 4, с. 33; Плутарх, Об Исида и Осирисе. LXVII, ВДИ, 1977, N 4 (пер. Н. Н. Трухановского).

³ Н. А. Кун, Предшественники Христианства (восточные культы в Римской империи), Москва, 1922, с. 112-113.

⁴ Դիոն Կասիոս, գիրք 63, գլ. 5 (թարգմ. Ս. Մ Կրկաշարյանի), Երևան, 1976:

⁵ Н. А. Кун, Там же.

⁶ Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց (Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի), Երևան, 1983, § 53, էջ 40:

⁷ Թ. Ավդալբեգյան, Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 13-29:

⁸ И. А. Орбели, Армянский героический эпос, Ереван, 1956, с. 120-127; Թ. Ավդալբեգյան, Գլ. աշխ. էջ 43:

⁹ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Միթրա-Միհրը Սասնա Մոերի մեջ. «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք Ա, Երևան, 1948, էջ 305-306; Ժ.Դ. Խաչատրյան, Իրանա-հայկական դիցաբանական աղերսների հարցի շուրջ, ՀՍՍՀ ԳԱ, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1981, N 2, էջ 54-73:

¹⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 20-35:

¹¹ Ե. Տեր-Մինասեան, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս.Էջմիածին, 1908, էջ 1-62; Լրաչ Բարթիկյան, Քրիստոնէությունը Փոքր Հայքում. ազգային կրոնական և սոցիալ քաղաքական իրավիճակը նահանգում III դ. II կեսին (ըստ IV դ. Սրբոց վկայաբանության), ՊԲՀ, 2001, N 2, էջ 3-43:

¹² Նույն տեղում, էջ 32:

¹³ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁴ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց (աշխատ.՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Թարությունեան), Տփղիս, 1913, գիրք Բ, ՀԷ, էջ 216:

¹⁵ Կ. Միրումյան, Քրիստոնությունը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, «Հայոց Եկեղեցի և պետություն», Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 16:

¹⁶ Ազաթանգեղոս, § 782:

¹⁷ Հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Երևան, 1979, էջ 86:

¹⁸ И. А. Кун, Ук. соч., с. 58, 147, 152, А. Б. Равнович. О раннем христианстве. Москва, 1959, с. 72-73; Մ. Ն. Բոտվիննիկ, Մ. Ա. Կոզան, Մ. Բ. Ռաբինովիչ, Բ. Պ. Սելեցկի, Դիցաբանական բառարան, Երևան, 1985, էջ 31; Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 61:

¹⁹ Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1994, էջ 91-92:

²⁰ Ն. Աղոմց, Հայացած Աստվածաշունչը և ամոր պատմական տարողությունը, ՊԲՀ, 2002, N 3, էջ 4:

²¹ Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 61-62: Ն. Աղոմց, Հին հայոց աշխարհայացքը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 223-293:

²² Ազաթանգեղոս, § 251, էջ 138:

²³ Գր. Ղափանցյան, նույն տեղում:

²⁴ Ազաթանգեղոս, § 136, VI բլրի վրա:

²⁵ Ազաթանգեղոս, § 841:

²⁶ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԶԶ:

²⁷ Փավստոսի Բիզանդացու Պատմություն Հայոց, Երևան, 1987, Երրորդ դպրություն, գլ. ԺԲ, էջ 50:

²⁸ Երվ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 25, ծան. 1:

²⁹ Հ. Ֆ. Լիմչ, Հայաստան, Ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, Պոլիս, 1913, էջ 189-250: Վրթանեսի մահից հետո Հուսիկը բարձրացավ հայրապետական գահ, և արարողությունը կատարվեց Արտաշատում:

³⁰ Փավստոս Բուզանդ, Հինգերորդ դպրություն, գլ. Ա:

³¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 1987, N 4, էջ 167-168:

³² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 102:

³³ Ազաթանգեղոս, § 78:

³⁴ Նույն տեղում, § 841:

³⁵ Նույն տեղում, § 71:

³⁶ Հ. Պետրոսյան, Խաչելիության ազգային ընկալումն ու պատկերագրությունը վաղմիջնադարյան Հայաստանում, «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2000, էջ 189:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԶԶ:

³⁹ Փավստոս Բուզանդ, 3-րդ դպրություն, գլ. Գ, էջ 51:

⁴⁰ Ազաթանգեղոս, § 80, էջ 54, տե՛ս նաև §§ 82, 83, 747, 749, 751, 769:

⁴¹ Н. М. Токарский, Джрвеж, II, Вохджаберд, Ереван, 1964, рис. 16, 24; Դարթի Անյաղթ փիլիսոփայի ներբողեան ի Սուրբ Խաչն Աստուածընկալ՝ «Դարթի Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրությունք եւ թուղթ Գիտալ Կաթողիկոսի առ Դարթի», Վենետիկ, 1932, էջ 18; Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 190-192:

⁴² Ազաթանգեղոս, § 770, էջ 432:

⁴³ Ս. Խ. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 18:

⁴⁴ Եղիշե, էջ 64, 73, 117:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Լ. Եահիաթունեան, Ստորագրություն կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հ. II, էջ-միածին, 1842, էջ 278; Մ. Հասարթյան, Հայոց դարձի նախակիրք սրբավայր խոր Վիրապի վանքը, «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը», Երևան, 2001, էջ 184:

⁴⁷ Վարք եւ վկայաբանությունը սրբոց. հատընտիր քաղեալք ի ճաղընտրաց. Հ I-II, Վենետիկ, 1874, էջ 125; Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ, 1885, էջ 84; ՀԺՊ, հտ. II, էջ 250-257:

⁴⁸ ՀԺՊ, հտ. II, էջ 322:

⁴⁹ Ասողիկ, ԳՂ.աշխ., էջ 80:

⁵⁰ Караулов, Сведения арабских писателей, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 16: Հայերեն թարգմանությունը վերցված է Ս. Խ. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան. 1971, էջ 18-19:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 20:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110, 222, գծ. 52:

⁵³ Թովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 86:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 61:

⁵⁵ Թովմայի վրդ. Արծրունցոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Տփղիս, 1917, էջ 299-302; ՀԺՊ, հտ. III, Երևան, 1976, էջ 63:

⁵⁶ Georgius Cedrenus, Historiarum compendium, Bonnae, II, 1839, p. 561; ՀԺՊ, հտ. III, էջ 430:

⁵⁷ Տե՛ր Դավիթը Վանատանի վանքի հիմնադիրն էր և վանահայրը:

⁵⁸ Ashk. Kalantar, The Mediaeval Inscriptions of Vanstan, Armenia, Neuchâtel- Paris. 1999, p. 12-13.

⁵⁹ Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987, էջ 40-41; Կ. Մաթևոսյան, Խոր Վիրապի վանքը և նրա գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, հմր. Բ-Գ, էջ 175:

⁶⁰ Լ. Մանանդյան, Լ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 105:

⁶¹ Փ. Անթապյան, ԳՂ. աշխ., էջ 40-41:

⁶² Այդ մասին մեզ հայտնել է Մատենադարանի ճամաչված ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանը: Տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, ԳՂ.աշխ., էջ 174-178:

⁶³ Ashk. Kalantar, ԳՂ. աշխ., էջ 20-21; Լ. Ս. Մելքոնյան, Գ. Գ. Սարգսյան, Վանատանի վանքը, Հայագիտական հանդես, N 2, Երևան, 1999, էջ 123:

⁶⁴ Թովմա Մեծոփեցոյ Հիշատակարանը, հրատարակեց իր առաջաբանով Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1892, էջ 52, 54; Կ. Մաթևոսյան, ԳՂ. աշխ., էջ 177:

⁶⁵ Զաքարիա Ագուլեցոյ Օրագրությունը, Երևան, 1938, § 42, էջ 81:

⁶⁶ Ստ. Խ. Մնացականյան, ԳՂ.աշխ., էջ 20:

⁶⁷ Զաքարիա Ագուլեցոյ Օրագրությունը, էջ 81-83:

⁶⁸ Նույն տեղում; Մ. Հասարթյան, ԳՂ.աշխ., էջ 188:

⁶⁹ Զաքարիա Սարկավագի Պատմութիւն, Վաղարշապատ, հտ. II, 1870, էջ 104:

⁷⁰ Մ. Հասարթյան, ԳՂ. աշխ., էջ 189:

⁷¹ Կ. Մաթևոսյան, ԳՂ. աշխ., էջ 178:

⁷² Սիմեոն Երեւանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 280:

⁷³ Կ. Մաթևոսյան, ԳՂ. աշխ., էջ 178:

⁷⁴ Լ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. II, գիրք Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1904, էջ 205-206: